

مطالعه تطبیقی نقش انسان-ماهی در نگاره‌های داستان حضرت یونس در قرآن و تجلی اول ویشنو در آئین هندو*

نفیسه میرزاپور^۱، خشایار قاضی‌زاده^{۲*}، مرتضی افشاری^۳

^۱ دکتری تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

^۲ دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.

^۳ دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

دریافت مقاله: ۱۴۰۳-۰۱-۰۵، پذیرش نهایی: ۱۴۰۳-۰۵-۲۵

چکیده

داستان‌های قرآن و اسطوره‌های هند، از موضوعاتی هستند که پژوهشگران، کمتر به مقایسه و تطبیق آنها پرداخته‌اند. نگارگران زیادی، این داستان‌ها را تصویرسازی کرده‌اند که بررسی آنها می‌تواند به بازنمایی مفاهیم و معانی درونی دین کمک کند. این مقاله، داستان یونس(ع) در قرآن را با داستان هندی مربوط به تجلی اول ویشنو(خدای نگهدارنده) در ادیان هندو، مورد بررسی قرار داده است تا به هدف پژوهش که شناسایی و کشف معانی، در نگاره‌های این دو تمدن است، دست یابد. برای دستیابی به این هدف، نگارنده در صدد پاسخ به این سوالات بوده است: ۱. چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در نگاره‌های یونس(ع) و ویشنو، وجود دارد؟ ۲. علت استفاده از تصویر انسان-ماهی در دو تمدن اسلامی و هندی چیست؟ برای رسیدن به این مقصود، نگارنده نشانه‌های نمادین در نگاره‌های اسلامی و هندی را مورد بررسی قرار داده است. روش پژوهش حاضر، از نوع بنیادی و توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است. جامعه پژوهش، شامل شش نگاره از هنر اسلامی و هنر هندی است. همچنین شیوه تحلیل آثار کیفی است. بررسی‌ها نشان داده است که شمایل یونس(ع) و ویشنو در ترکیب با ماهی، تأثیرات نقوش اساطیری از انسان-ماهی را نشان می‌دهد اما معانی متفاوتی از این تصویر در این دو تمدن دریافت می‌شود. به نظر می‌رسد باورهای اساطیری در علت استفاده از این موجود ترکیبی، بسیار تأثیرگذار بوده است. تصویر گران داستان یونس(ع)، با تأثیرپذیری از معنی نمادین این نقشمایه در اساطیر، داستان قرآن را تصویرسازی کرده‌اند. همینطور در داستان ویشنو نیز تصویر گران هندو بسیار به منابع اسطوره‌ای پایبند بوده‌اند و اعتقادات دینی خود را با ترکیب عقاید اسطوره‌ای به نمایش گذاشته‌اند.

واژگان کلیدی

اساطیر، انسان-ماهی، قرآن، یونس(ع)، ویشنو

استناد: میرزاپور، نفیسه، قاضی‌زاده، خشایار، و افشاری، مرتضی. (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی نقش انسان-ماهی در نگاره‌های داستان حضرت یونس در قرآن و تجلی اول ویشنو در آئین هندو. رهپویه هنرهای تجسمی، ۳(۷)، ۲۵-۳۵. doi: 10.22034/ra.2024.1973678.1318

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «نفیسه میرزاپور» تحت عنوان «ظهور و دگرگونی اسطوره‌ها در نگاره‌های قصص قرآنی در دوره صفوی» به راهنمایی «دکتر خشایار قاضی‌زاده» و «دکتر مرتضی افشاری» در دانشگاه شاهد تهران انجام شده است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۱-۵۱۲۱۲۵۰۱، E-mail: ghazizadeh@shahed.ac.ir

مقدمه

اسلامی و هندی، براساس هدف پژوهش با یکدیگر مطابقت داده شوند. دستاوردهای بدست آمده از تطبیق نگاره‌ها، به کشف لایه‌های پنهان معنای استفاده از یک تصویر مشترک در دو تمدن و دو فرهنگ منجر خواهد شد. شیوه‌ی تجزیه و تحلیل، کیفی می‌باشد.

پیشینه پژوهش

داستان‌های اساطیری و قصه‌های قرآنی از موضوعاتی هستند که توسط پژوهشگران زیادی، از جهات گوناگون مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. این داستان‌ها معانی نمادین زیادی دارند که با نظریات فیلسوفان متعدد قابل بررسی هستند. در واقع اینگونه مطالعه، امکان بررسی دقیق‌تری از اثر فراهم می‌کند. در مقاله «تحلیل نشانه‌شناختی عرفان در نگاره/اسکندر و زاهد اثر کمال‌الدین بهزاد براساس دیدگاه چارلز پیرس» نوشته مهدیس مهاجری و اصغر فهیمی‌فر، (۱۳۹۸) پس از بررسی نمادها و نشانه‌های موجود در اثر بهزاد، نگارندگان به این نتیجه رسیده‌اند که انتقال مفاهیم عرفانی در نمونه تصویری سازوکار ویژه‌ای پیدا می‌کند و زیبایی‌شناسی عرفانی بهزاد در قالب نماد و نشانه به زیبایی‌شناسی بصری در اثر او تبدیل می‌شود. مقاله «تحلیل یادگفت‌مان قرآنی دو نگاره حضرت یوسف در زندان و حضرت یونس و ماهی از فالنامه شاه تهماسبی» نوشته آرزو پایدارفرد و همکاران، (۱۳۹۷) به معناشناسی گفتمانی پرداخته‌اند که باعث ارتباط برقرار کردن بیشتر و درک کامل‌تر بسیاری از متون گفتمانی مرتبط با نگارگری که در رأس آن قرآن حکیم است، می‌شود. همچنین به حضور تضادها در این نگاره‌ها پرداخته شده است. برخی از نویسندگان مانند علی ضیاءالدینی و مه‌دخت پورخالقی در مقاله «آرش کمانگیر و ویشنو» (۱۳۹۳)، وجوه اشتراک اساطیر ایران و هند را مورد بررسی قرار داده‌اند. بهار مختاریان در مقاله «اهمیت آیکونوگرافی و آیکونولوژی در دین پژوهی، آیکونولوژی یونس و ماهی» (۱۳۹۰)، می‌کوشد تا با روش آیکونوگرافی، تصویر مرد-ماهی را در برخی از فرهنگ‌های کهن، نشان دهد. همچنین سازه‌های نمادین داستان یونس و بازتاب آن در نام «ذوالنون» و لقب «صاحب‌الحوث» در قرآن را توضیح داده و به ارزش نمادین این سازه‌ها در ادبیات ایران پرداخته است. اما با وجود اشاره به عنوان «آیکونولوژی یونس و ماهی» هیچ نگاره‌ای از این داستان قرآنی در مقاله آورده نشده است. بیشتر پژوهش‌های انجام شده، به بررسی یک یا چند نگاره از یک تمدن پرداخته‌اند و تاکنون پژوهشی پیرامون نگاره‌های دو تمدن و فرهنگ متفاوت (اسلام و هندو) صورت نگرفته است.

مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری پژوهش بر تحلیل نمادها و نشانه‌های موجود در آثار جامعه پژوهش با رویکرد تطبیقی استوار است، دین معنی که تحقیق حاضر سعی دارد با بررسی عناصر تصویری بکار رفته در نگاره‌های اسلامی و هندی و تطبیق آنها، به معانی پنهان موجود در نگاره‌های این دو تمدن، از طریق تفسیر دست یابد. در این تحقیق، نگارنده به دنبال کشف علت حضور یک نقشمایه مشترک (انسان-ماهی) در نگاره‌های

تصاویر و نقشمایه‌های نمادین بسیار زیادی در اسطوره‌های ملل مختلف حضور دارند که این نقوش نمادین بعدها به هنرهای دینی ورود پیدا کرده‌اند. یکی از این تصاویر که در اساطیر بین‌النهرین و فرهنگ‌های دیگر جهان قدمت هزاران ساله دارد، نقشمایه «انسان-ماهی» است. داگون^۱ در اساطیر آشور و بابل، خدایی بود که قسمت بالای بدن آن یک مرد و بدن تحتانی آن از ماهی است. پیروان انکی، خدای آب‌های شیرین در تمدن سومر که بعدها به آ در تمدن بابل تبدیل می‌شود، به این شکل تصویر شده‌اند. «کولوو»^۲ نیز نامی است که آشوری‌ها برای این موجود نیمه انسان، نیمه ماهی انتخاب کردند و این موجود از حامیان انکی^۳ بوده است. نمونه‌های این درهم‌آمیزی را در نگاره‌هایی که در قالب نسخه‌های مصور در ادیان گوناگون جهان، از جمله اسلام و هندو به دست آمده‌اند، می‌توان دید. نگاره‌های مربوط به داستان حضرت یونس(ع) در قرآن و نگاره‌های داستان تجلی (اوتار)^۴ اول ویشنو، خدای تثلیث هندوان (برهما، ویشنو، شیوا)، حاوی تصویر انسان-ماهی است که بسیار بحث‌برانگیز می‌باشد و در این پژوهش مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته است. هدف از این پژوهش، شناسایی و معرفی نمادها و نشانه‌های به کار رفته در این آثار به منظور تفسیر آن و دست‌یابی به لایه‌های متعدد معانی در آنها است. زیرا داستان‌های اسطوره‌ای و دینی دارای عناصر نمادین بسیار زیادی هستند و تصویرگران این متون نیز در نگاره‌هایشان از این نشانه‌ها به صورت تصویری بهره برده‌اند. در این پژوهش، نخست تاریخچه اسطوره انسان-ماهی و داستان کوتاهی از حضرت یونس(ع) در قرآن و تجلی اول ویشنو آورده می‌شود؛ سپس آثار نگارگری اسلامی و هندی مربوط به این متون، با توجه به عناصر نمادین در آنها، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. اگرچه دو فرهنگ اسلامی و هندو متعلق به مذاهب مختلف هستند، اما می‌بینیم که مباحث مشابه در مضامین مختلف نگاره‌های این دو تمدن به کار گرفته می‌شوند که قابل تطبیق و مقایسه هستند. به همین علت، این پژوهش راه‌های جدید مطالعه قرآن را برای کسانی که فقط با فرهنگ و سنت خود آشنا هستند، می‌گشاید.

روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. این مقاله نگاره‌های اسلامی و هندی مربوط به داستان یونس(ع) در قرآن و تجلی اول ویشنو در آئین هندو (از قرن ۱۴ تا ۱۸م-۸ تا ۱۲هـ.ق) را به صورت تطبیقی مورد بررسی و مقایسه قرار می‌دهد. تعداد نگاره‌ها شامل سه نگاره از هنر اسلامی مربوط به جامع‌التواریخ رشیدی و قصص‌الانبیا مربوط به قرن هشتم و دهم ه.ق، و سه نگاره از هنر هندی در دوره میانه است. هدف از انتخاب این نگاره‌ها، شباهت تصویر یونس(ع) موجود در هر سه نگاره اسلامی و همچنین شباهت نگاره‌های منتخب هندی به آنها است. توصیف، تجزیه و تحلیل این نگاره‌ها از جهت نمادین مورد بررسی قرار گرفته است. به جهت دسترسی به منابع تحقیق، از روش کتابخانه‌ای، الکترونیکی و مشاهده تصویر استفاده شده است. به منظور دستیابی به نتیجه‌ی مفروض، سعی خواهد شد ساختار تصویری نگاره‌های

ناراسیما^۱ (شیر-انسان)، وامانا^۲ (کوتوله)، پاراسو-راما^۳ (رامای تبرداری)، رامانا^۴ (قهرمان حماسه رامایانا)، سیدهارتابودا^۵ (بودا). اما دهمین ظهور یا اوتارای ویشنو مربوط به زمان کالکی^۶ (اسب سفید) است که هنوز محقق نشده است. داستان تجلی اول ویشنو (ماتسیا) از آنجا آغاز می‌شود که وی به شکل یک ماهی ظهور می‌یابد. ظهور ویشنو در شکل ماهی، ماجرای نجات حیات از نابودی است. این واقعه به دنبال ماجرای رخ می‌دهد که برای برهما (خدای آفریننده) بوجود می‌آید. در متون هندو آمده است که «در پایان هزاره گذشته، در آخرین روزها، برهما خواب‌آلود بود و آرزو داشت دراز بکشد (زیرا برهما در شب می‌خوابد) در آن زمان به خواب رفت و وداها از دهانش بیرون آمد و دیو بزرگی به نام هیاگریوه^۷، دانش و دایی را زدید. ویشنو فهمید و از آنجا که همه چیز توسط آب غوطه‌ور شده بود لازم بود تا خداوند (ویشنو) شکل ماهی به خود بگیرد تا بتواند به اعماق اقیانوس برود و وداها را نجات دهد» (Mudra Dasi, 2016) ادامه می‌دهد «داستان از این قرار است که روزی مانو^۸ دست در آب داشت که ناگاه ماهی کوچکی در دست او آمد. مانو با تعجب به ماهی نگاه کرد و ماهی به سخن دهان گشود و از او پناه خواست. مانو هنوز در بهت بود که ماهی چنین گفت: «ای مرد شریف، درنگ مکن که من امروز محتاج توام و بدان که این نیکی تو بی‌نتیجه نخواهد ماند و من به تلافی آن تو را از سبیل عظیمی که زمین و همه موجودات را تهدید به فنا می‌کند، نجات خواهم داد.» مانو پذیرفت (ذکرگو، ۱۳۷۳: ۱۰۷) و این ماهی کوچک کم آنچنان بزرگ شد که تنها اقیانوس می‌توانست جثه عظیم او را در خود جای دهد.

«مانو که فردی زیرک و هوشمند بود دریافت که چنین عظمتی تنها می‌تواند تجلی ویشنو باشد. ماهی که از حالات مانو مطلع بود دوباره به سخن آمد و به او هشدار داد که طغیان عظیمی در پیش است. پس به او امر کرد که برای درمان ماندن از بلایای توفان و حفظ کره زمین، یک

تصویر ۱. انکی، منبع: www.bibliotecapleyades.net

دو تمدن متفاوت اسلامی و هندی است. لذا تحلیل نگاره‌ها با این دیدگاه، برخورداردی جدید در رسیدن به پاسخ پژوهش است.

داستان یونس نبی در قرآن

در سوره‌های انبیا، صافات، یونس و قلم، درباره حضرت یونس و قوم او سخن به میان آمده است. داستان حضرت یونس در قرآن، بیشتر از آنکه مرتبط با قومش باشد، درباره شخصیت حضرت یونس است (پایدارفرد، ۱۳۹۷: ۳۳). زیرا بر اساس داستان قرآن، خداوند به جای قوم یونس (ع)، خود او را به کیفر عملش گرفتار می‌کند. در قرآن به حضرت یونس لقب «ذوالنون» (سوره انبیا، آیه ۸۷) یعنی صاحب ماهی داده شده است و این لقب به خاطر آن است که سرگذشت او با داستان ماهی گره خورده است. در سوره صافات بیشترین تکیه بر مسأله‌ی فرار یونس و گرفتاری و نجات اوست. قرآن کریم در سوره صافات چنین می‌فرماید: «هنگامی که به سوی آن کشتی گریخت و با سرنشینان کشتی قرعه انداخت (و قرعه به نامش افتاد) و او را به دریا انداختند، پس آن ماهی بزرگ او را بلعید، درحالی که سزاوار سرزنش بود، درشکم ماهی به تسبیح خدا مشغول شد، پس او را در حالی که بیمار بود، به زمینی خشک و بی‌گیاه افکندیم... و او را به سوی قومی یکصد هزار نفری یا بیشتر فرستادیم، آن قوم ایمان آوردند و در نتیجه تا پایان عمرشان از نعمت‌های خداوند بهره‌مند شدند» (سوره صافات، آیات ۱۴۸-۱۴۰) در سوره یونس نیز در مورد قوم او چنین آمده: «چرا هیچ شهری نبوده است که اهلیش ایمان بیاورد تا ایمانشان به آنان سود دهد؟ مگر قوم یونس که وقتی ایمان آوردند، عذاب رسوایی را در زندگی دنیا از آنان برطرف کردیم و آنان را تا پایان عمرشان از نعمت‌های خود برخوردار نمودیم» (سوره یونس، آیه ۹۸) پس همانطور که از روایت داستان در قرآن مشهود است، خداوند در این داستان بیشتر بر سرگذشت پیامبر خود تاکید دارد تا قوم او. به همین منظور، تمامی نگارگران نیز در تمدن‌های اسلامی بیشتر قسمتی از داستان را به تصویر کشیده‌اند که خداوند در قرآن بر آن تاکید داشته و برجسته کرده است.

داستان تجلی اول ویشنو در هند

«ویشنو» یکی از خدایان بزرگ هندوان (برهما، ویشنو، شیوا)، خدای خیر و برکت، خدای حافظ و نجات‌دهنده و منجی کل و نهایی هندوان است. هرگاه بحرانی در عالم پدید می‌آید، ویشنو ظاهر می‌شود و به شکل‌های معجزه‌آسایی که متناسب با آن دوران است، جهان و موجودات را از نابودی نجات می‌دهد. فساد و پلیدی‌ها را از بین می‌برد و فضیلت و زیبایی را تقویت می‌کند. *بهاگاوات پورانا* می‌گوید: «برای نگهداری از عالم و موبدان، خدایان و قدیسین و کتب مقدس، و برای اینکه هر کس بتواند به تکمیل و تعالی باطنی و خارجی وجود خویش، تحقق بخشد، ویشنو به صورت پیکری زنده تجسم می‌پذیرد» (شایگان، ج ۱: ۲۶۵). وی ده هیبوط^۹ و ظهور داشته است (آخرین ظهورش هنوز محقق نشده) که بخش عمده‌ای از تاریخ مقدس آیین هندو را دربر می‌گیرد. تاریخ مقدس این دوره فعلی جهان که متشکل از ده ظهور «دورانی» ویشنو می‌باشد، عبارت است از: ماتسیا^{۱۰} (ماهی)، کورما^{۱۱} (لاک‌پشت)، واره^{۱۲} (گراز)،

جمله خاور نزدیک، اروپا، آفریقا و آسیا حضور دارد. در داستان‌های اساطیری، الهه سوری دریا که در روم و یونان به نام آتارگاتیس معروف بوده را منشاء انسان-ماهی (پری دریایی) می‌شناسند.

آتارگاتیس عاشق یک چوپان زمینی می‌شود و بدون اینکه بخواهد او را به قتل می‌رساند. او شرمسار از آنچه انجام داده به داخل دریا پرید، اما آنها نمی‌توانستند زیبایی اساطیری و الهه وارث را پنهان کنند، به این ترتیب او به شکل یک پری دریایی با بالاتنه انسان و پایین تنه ماهی درمی‌آید، شبیه به خدای سومری انکی که بعدها با نام آدر تمدن اکد و بابل وجود داشت (Papazian, 2014). از طرف دیگر شهر نینوا «خانه‌ی ماهی» معنی شده است و یکی از خدایان مهم نینوا، آ (انکی) اغلب با لباس ماهی نمایش داده می‌شد (تصویر ۳). همچنین کاهنان نینوا و در سراسر آشور، غالباً به تقلید از خدایی که در عمق زمین قدرت داشت، لباس‌های ماهی می‌پوشیدند. این آئین در بین کاهنان آشوری رایج بود که با ماهی در ارتباط بودند و آنها به عنوان بخشی از مناسک کاهنی خود، به زیر زمین می‌رفتند. کشیش‌های اوزیریس (ایزد جهان زیرزمینی مصر) از خوردن ماهی ممنوع بودند، زیرا اعتقاد بر این بود که خدایان می‌توانند به ماهی تبدیل شوند و برخی از آنها تحت عنوان «رئیس‌ماهی» قرار می‌گرفتند. تصویر ماهی همراه با یک دستور دینی نیز مرتبط است، هنگامی که ویشنو به عنوان ماهی ظاهر می‌شود تا مانو را از سیل بزرگ و وداها و دانش مقدس خدایان را نجات دهد (Lundwall, 2014). از نظر وادل^۲، خاستگاه سومریان با فینیقیان مرتبط است و برایشان اصلی هندی قائل می‌باشد و ریشه‌ی این اندیشه را هندوآریایی می‌داند و آن را با ویشنو «مرد-ماهی» مرتبط می‌سازد. این ریشه‌شناسی را در نام پوزیدون^۳ یونانی نیز می‌توان دید که احتمالاً به معنی «ماهی نما» است (مختاریان، ۱۳۹۰: ۱۱۷). از سوی دیگر در زبان سومری، واژه‌ی دیگری به صورت «pi-es» یا «pish» به معنی «ماهی بزرگ» به کار می‌رود و به همین صورت ارتباط این واژه‌ی سومری را با vish هندی نشان می‌دهد. Nu نیز صورت کوتاه شده‌ی Nun به معنی «ماهی بزرگ» است. به عبارتی ویشنو را می‌توان مترادف صورت سومری Pish-nu دانست. همین nu در مصر برای خدای اعماق به کار رفته است (همان: ۱۱۸). بسیاری از این داستان‌ها به صورت شفاهی یا مکتوب وجود داشته و اگر در تمدنی از بین

کشتی بزرگ بنا کند» (ذکرگو، ۱۳۷۳: ۱۰۷) مانو کشتی عظیمی ساخت و همه حکیمان و فضلا و انواع حیوانات و گیاهان را در آن جای داد. بر اثر توفان، اقیانوس طغیان کرد و امواج به حرکت درآمدند، «ماتسیا در هنگام مبارزه با امواج و نجات کشتی مانو، به شیاطین و دیوهایی که کتب مقدس ودا را به هنگام خواب از جهان آفرین (برهما) ربوده بودند، برخورد. با ایشان به جنگ برخاست و وداها را نجات داد. آنگاه کتب مقدس را به مانو داد و اصول معرفت و شیوه هدایت انسان‌ها را در ادوار چهارده گانه، به وی آموخت»^{۱۷} (همان: ۱۰۸) از آنجا که نجات وداها توسط ویشنو دلیل اصلی تجلی او به شکل ماهی بوده است، به همین علت تصویرگران هندو بیشتر به همین بخش از داستان تاکید داشته‌اند و آن را به تصویر کشیده‌اند.

انسان- ماهی در اساطیر

در تمامی تمدن‌های بین‌النهرین تصاویر آب و ماهی با خدایان در ارتباط بوده و بسیار مقدس هستند. به همین علت بعضی از خدایان با ترکیبی از آب و ماهی تصویر می‌شدند. نقشمایه انسان-آب در بین‌النهرین با انکی (اکدی) مرتبط است. او در هنر بین‌النهرین به شکل خدای نشسته با ریش بلند و کلاهی با شاخ‌های فراوان نشان داده می‌شود که ردای بلند چین‌داری به تن دارد. نهرهای آب از بازوانش تا زمین جریان دارند و گاهی ماهی‌های کوچکی در این ریزش آب شناور هستند (بلک و گرین، ۱۳۸۵: ۱۲۸) (تصویر ۱). انکی خدای اقیانوس و آب شیرین زیرزمینی بود. او به عنوان تهیه کننده آب شیرین، خدای خالق و سرنواخت ساز مورد علاقه بشر پیشین بوده است. او، در شکل و جنسیت مذکر ظاهر می‌شود اما پیکره‌های بدست آمده از انسان-ماهی در ایران همواره به جنس مونث تعلق دارند و تمامی پیکره‌ها زنی را با لباس آراسته و نیز زیورآلات فراوان به نمایش می‌گذارند (پرادا، ۱۳۸۴: ۸۱-۸۰). نمونه‌های پیکره انسان-ماهی در ایران، از شوش و جیرفت به دست آمده که به صورت پیکره‌های فلزی و یا تزئین ظروف سفالی، مفرغی و آئینی به کار می‌رفته است. پیکره‌های با سر، بازوان و بالاتنه انسان و نیم‌تنه ماهی در بیشتر ادوار هنر بین‌النهرین وجود داشته است. آشوری‌ها این مخلوق را با نام «کولولوها» یعنی انسان-ماهی می‌شناختند (تصویر ۲).

نمادهای این پیکره‌ها به همراه دیوها و هیولاهای دیگر در هنر نوآشوری با هدف محافظت جادویی در معابد و کاخ‌ها به کار می‌رفتند. ظاهراً این انسان دریایی نه به عنوان نماد رب‌النوع خاصی بلکه با طبیعت محافظش گاهی رابطه‌ای منطقی و ویژه با خدای آب یعنی انکی و آ^{۱۸} داشته است (مصباح و دیگران، ۱۳۹۲: ۸۴). داگون در اساطیر آشور و بابل و سپس در اساطیر سامی و منطقه فلسطین باستانی، ایزد باروری و دانه‌ها بوده که عموماً به صورت مردی ریش‌دار و قوی هیکل با پایین تنه ماهی به تصویر کشیده می‌شد. برخی از منابع داگون را همان خدای اونس^{۱۹} می‌دانند. ایزد اونس به انسان‌ها دانش و خرد را آموخت. او روزها از محل زندگی‌اش که خلیج فارس بود بیرون می‌آمد و به انسان‌ها دانش و هنر و نوشتن می‌آموخت و شبانگاه به دریا برمی‌گشت. همچنین، پری دریایی در فرهنگ عامه بسیاری از فرهنگ‌ها در سراسر جهان از

تصویر ۲. کولولو، منبع: www.bibleorigins.net/AdapaAdamPicturesFishmen.html

شده و فرشته‌ای با بال‌های رنگارنگ از طرف خداوند به استقبال او آمده است. در تصویر (۴) همخوانی رنگ طلایی آسمان و هاله گرد سر پیامبر ارتباط معنوی دوباره بین خداوند و پیامبرش را نشان می‌دهد و به فضای تصویر روحیه‌ای الهی بخشیده است. در تصویر (۵) از الوهیت تصویر کمی کاسته شده اما حضور فرشته و هاله آتشین گرد سر یونس (ع)، معنویت را القا می‌کند. در تصویر (۶) نه فرشته‌ای حضور دارد و نه هاله‌ی آتشی گرد سر پیامبر دیده می‌شود، اما نگارگر با استفاده از خطوط منحنی و استفاده از رنگ آبی در بیشتر قسمت‌های تصویر، توانسته فضای معنوی را القا کند. همچنین نکته مشترکی که در تمام این تصاویر وجود دارد، همراهی ماهیان کوچک با ماهی بزرگی است ه یونس نبی را به ساحل می‌رساند. گویی در حال بدرقه بنده‌ی بخشوده‌ی پروردگار هستند.

ویشنو، اما، توسط ماهی بلعیده نشد. او یکی از خدایان آسمانی هندو است و همانطور که می‌دانیم خدایان نمی‌توانند بدون واسطه و در حالت عادی ظهور یابند. ترکیب انسان و ماهی، یا بهتر است بگوییم «خدا-ماهی» در نگاره‌های هندی، بر اساس داستان روایت شده، مربوط به تجلی اول ویشنو (خدای نگهدارنده و نجات‌دهنده) در قالب یک ماهی است. زمانی که او برای نجات دادن وداها از دست شیطان بزرگ، که بعد از ربودن وداها به اعماق اقیانوس‌ها رفته بود، باید به شکل ماهی درمی‌آمد تا بتواند به اعماق آنها برود. اما برای جنگ با شیطان، از دهان ماهی خود را نمایان کرد و پس از نابودی شیطان، متون مقدس را به برهما تقدیم نمود. از میان سه تصویر (۷، ۸، ۹)، ویشنو تنها در تصویر (۷) دارای هاله‌ی تقدس

رفته باشد، در داستان یونس دوباره جای گرفته‌اند. در نگاره‌های اسلامی از داستان‌های قرآن مشاهده می‌کنیم که نگارگران داستان یونس (ع) را که با ماهی و آب در ارتباط بوده است، در پیوند با تصاویر اساطیری از انسان-ماهی به تصویر کشیده‌اند. موارد اشاره شده بسیار به نگاره‌های یونس (ع) و ویشنو شبیه است که در ادامه بررسی خواهد شد.

نگاره‌های داستان یونس (ع) و ویشنو

همانطور که ذکر شد، خدای آب‌های زیرزمینی، به شکل انسان-ماهی، برای پیروان خود، جاودانگی و بازگرداندن به زندگی را نوید می‌دهد. این بسیار جالب است که با وجود حضور این نقش‌نامه در تمدن‌های گوناگون جهان، این موجود ترکیبی در دو تمدن اسلامی و هندی، بسیار به هم شبیه هستند. در کیهان‌شناسی باستان، جهان سه لایه بود: بهشت، زمین و جهان زیرین. دنیای زیرین فقط قلمرو تاریکی و مرگ نبود، بلکه واقعاً مکان تولیدی بود که از آنجا موجودات زنده به وجود می‌آمدند. در زبان عبری، کلمه‌ی «شکم» می‌تواند «رحم» باشد و عبارت «رحم عالم اموات» به آن مربوط است. پس براساس تصاویر یونس (ع) در آثار نگارگری اسلامی، می‌توان گفت که این اعتقاد به فرود آمدن به عالم اموات برای تولد دوباره، دست‌نخورده باقی مانده است (Lundwall، 2014). در داستان قرآن نیز یونس از شهر و قومش (درواقع از خدا) فرار می‌کند. سوار کشتی می‌شود و در دریا توسط ماهی بلعیده شده به عالم اموات (شکم ماهی) می‌رود «و اگر رحمت خدا به یاریش نیامده بود (از شکم ماهی) بیرون افکنده نمی‌شد در حالی که نکوهیده بود (سوره قلم، آیه ۴۹) ولی پروردگارش او را برگزید و از صالحان قرار داد» (سوره قلم، آیه ۵۰) و دوباره به عنوان پیامبر زندگی جدیدی آغاز می‌کند. بنابراین تولد دوباره‌ی او، شروع دوباره زندگی معنوی یک فرد از بدی به خوبی است. نگارگران در اکثر نگاره‌های اسلامی، یونس را به شکل انسان-ماهی تصویر کرده‌اند. زیرا او پس از تحمل سختی ناشی از تاریکی و تنهایی درون شکم ماهی و توبه و پشیمانی، مورد لطف و رحمت خداوند قرار می‌گیرد و به او تولدی دوباره می‌بخشد. نگارگران مسلمان براساس داستان قرآن و اساطیر باستان، تصویری این چنین برای یونس و داستانش برگزیدند تا تولد دوباره انسان و رسیدن به رستگاری را نشان دهند. در تصاویر (۴ و ۵) یونس نبی در حال رهایی از شکم ماهی به تصویر کشیده

تصویر ۴. یونس (ع)، قصص الانبیاء، ابواسحق نیشابوری، ۱۵۰۰-۱۶۰۰ م کایخانه برلین، منبع: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN615574084&DMDID>

تصویر ۳. منبع: www.ancient-origins.net

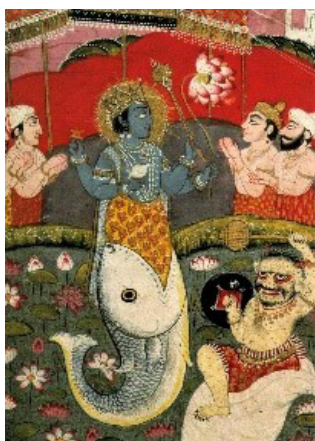
ویژگی‌های نمادین

عناصر نمادینی که در این نگاره‌ها می‌توان بررسی کرد شامل رنگ و نور (هاله نور)، برهنگی، آب و ماهی، فرشته و دیو، تولد دوباره و تجلی، گلها و گیاهان هستند که هر کدام به صورت جداگانه مورد تحلیل و بررسی قرار خواهند گرفت.

۱. رنگ و نور

این دو عنصر بصری، جهت خاص نمودن چهره‌ی دو شمایل اصلی (یونس و ویشنو) در این نگاره‌ها استفاده شده است. ویژگی مشترکی که در دو نگاره‌ی یونس (به جز نگاره جامع‌التواریخ) وجود دارد استفاده از نور آتشی است که دور سر پیامبر قرار دارد. در نگاره‌های اسلامی این یک ویژگی نمادین برای شمایل‌های مذهبی محسوب می‌شود و نمادی

است و در دو تصویر دیگر فقط تاج بر سر دارند. اما استفاده از رنگ آبی برای ویشنو، در هر سه تصویر، که البته رنگ مخصوص به اوست، بر خدایی او تاکید کرده است. همچنین داشتن چهار دست و داشتن عناصر نمادین در هر دست، تفاوت او با دیگران را به خوبی نشان می‌دهد. در اینجا چون ویشنو، خود، خدا است، هیچ فرشته‌ای در تصاویر برای استقبال حضور ندارد و تنها گروهی از روحانیون در حال ادای احترام به خدای خود هستند که دیو بزرگ را نابود کرده است. همانطور که می‌بینیم یونس پیامبر و ویشنو در ترکیب با ماهی، تفاوت‌هایی از نظر ظاهری با نقوش باستانی این موجود ترکیبی دارند. در این نگاره‌ها ماهی به طور کامل تصویر شده و بدن ویشنو و یونس نبی از کفل به پایین در دهان ماهی ترسیم شده است.

تصویر ۷. منبع: www.ancient-origins.net

تصویر ۸. منبع: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia>

تصویر ۹. منبع: hinducosmos.tumblr.com

تصویر ۵. یونس (ع)، قصص الانبیاء؛ ابواسحق نیشابوری ۱۵۷۷م، ۹۸۴ هـ ق، مکتب قزوین، کتابخانه نیویورک، منبع:

<https://digitalcollections.nypl.org/items/5e66b3e8-9088-d471-e040-e00a180654d7>

تصویر ۶. یونس (ع)، جامع‌التواریخ ریح شیدی، مکتب تبریز ۱- نسخه‌مجموعه ناصر خلیلی، لندن، ۱۳۱۴-۷۱۴ هـ ق، منبع:

www.khalilicollections.org

با مرگ از حیات کمابیش نفسانی، در حیات سراسر روحانی، ولادت می‌یابد (قوجه‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۶۵). در داستان یونس، این تصویر را نشانه‌ی تولد دوباره‌ی او و در داستان ویشنو نمادی از تجلی یک خدای اساطیری می‌توان دریافت.

۴. آب

آب، نماد «تطهیر و نوزایی است و جنبه‌ی حیات‌بخشی دارد» (هال، ۱۳۹۰: ۱۹۵) و «وسیله‌ی تزکیه و مرکز زندگی دوباره است، چراکه آب، فضیلتی تزکیه‌کننده و قدرتی رستگاری‌بخش دارد و موجب باززایی می‌شود. به‌علاوه، سمبلی از نیروهای ناخودآگاه و قدرت بدون شکل، روح و انگیزه‌ی پنهان و ناشناخته‌ی آن است» (شوالیه، ۱۳۸۸: ۲۰۳). در ریگ‌ودا آمده است: «شما ای آب‌ها بزدائید گناهان مرا، هر چه که باشد خطاهایم را، هر چه که باشد و تمامی سخنان دروغین که موعظه کرده‌ام» (جلالی نائینی، ۱۳۶۷: ۲۴۴). از آنجایی که حیات ماهی به آب بسته است، در تمامی نگاره‌های یونس (ع) و ویشنو، حضور دارد، اما نه فقط برای ماهی، بلکه آب خود معانی نمادینی دارد که ذکر شد. در قرآن کریم مفاهیم رحمت و آب، جدانشدنی هستند. علاوه بر این در اسلام آب زمینه‌ساز ارتباط با معبود بوده و شرط ورود در بسیاری از عبادات، وضو داشتن است (لینگز، ۱۳۷۴: ۶۰۵). حضرت یونس نیز در شکم ماهی و در آب با معبود خود ارتباط برقرار کرده و از او طلب بخشش کرد. در بعضی از نگاره‌های یونس (ع) می‌بینیم که نگارگر مسلمان از رنگ نقره‌ای برای نشان دادن آب استفاده کرده است (تصاویر ۵ و ۴). استفاده نگارگر از رنگ نقره‌ای به منظور منعکس کردن نور و ایجاد ارتباط معنوی با روح بیننده است تا بیانی نمادین به آن ببخشد (صحنی، ۱۳۸۴: ۱۱۲). در تصاویر (۸ و ۶) نگارگر از رنگ آبی برای نشان دادن آب استفاده کرده است که این رنگ نیز نمادی از پاکی و جاودانگی و معنویت می‌باشد و از لحاظ صوری بیشتر به واقعیت نزدیک است. اما در نگاره‌های ویشنو، آب نماد زدودن گناهان و رستگاری نیست، بلکه می‌تواند نماد باززایی و تجلی خداوند باشد. زیرا ویشنو خود یکی از خدایان، و پاک و منزه است و در آب ظهور کرده تا آن را از آلودگی بزداید. زیرا حضور گل نیلوفر در تصاویر (۷ و ۸) نشان از پاکی آب است. از آنجایی که حیات ماهی به آب وابسته است، در تمامی نگاره‌ها یونس و ویشنو، حضور دارد. «آب» در اسطوره‌ها و افسانه‌های جهان، اهمیت حیاتی خود را حفظ کرده و نماد آفرینش، تولد، رستاخیز، پالایش، شفا، زهدان، باروری، تطهیر، نوزایی و... است. شرایط تاریخی، مذهبی و اعتقادی در روند تحول آب در نگارگری همچون دیگر نمادها موثر بوده است. نمادهای آب که در اعتقادات و باورهای پیش از اسلام شکل گرفته بود، پس از اسلام نیز با اندکی تغییر، خودنمایی می‌کند.

۵. گلها و گیاهان (گل نیلوفر)

وجود گل و گیاهان سرسبز در نگاره‌های اسلامی را، برخلاف متن قرآن که می‌فرماید: «پس از نجات حضرت یونس از شکم ماهی او را در سرزمین بدون گیاهی قرار دادیم...» می‌توان از عوامل زیبایی‌شناسی هنر اسلامی و نمادی از بهشت محسوب کرد. همچنین، نگارگر برای

از تقدس است.

از اولین شمایل‌نگاری‌های اسلامی، نمونه‌هایی هستند که تقریباً با نگاهی واقع‌گرایانه کارشده و به کارگیری تصویر مقدسین در نگاره‌ها در خدمت بیان موضوع بوده است (افشاری و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۱). لازم به ذکر است که در میان تمامی نگاره‌های اسلامی داستان یونس (ع)، تنها، نگاره‌ی کتاب جامع‌التواریخ رشیدی (تصویر ۶) با بقیه متفاوت است. برخلاف نگاره‌های دیگر، پیامبر لباس برتن دارد و هاله نور یا نور آتشی‌نی که نشانه‌ی تقدس باشد در این نگاره دیده نمی‌شود.

در این نگاره هیچ عنصر بصری جهت خاص نمودن چهره پیامبر به کار گرفته نشده و به نظر می‌رسد این دسته از آثار بیشتر تحت تأثیر آثار بیژانس و شرق دور بوده باشد، چراکه این تأثیرات به‌خوبی در چهره و لباس و طراحی عناصر مشخص است. و تنها با غالب شدن رنگ آبی بر کل تصویر، بر فضای روحانی تصویر افزوده شده است. از آنجایی که بخش بزرگی از آثار هنری هند بر شمایل‌ها استوار است، کتب مقدس هندوان اشارات مفصلی به ظواهر خدایان داشته‌اند و تجویزات مشخصی برای چگونگی ساخت این شمایل‌ها و مفهوم نمادین هر یک از اجزاء آنها شده، که هر کدام را از دیگری متمایز می‌کند. تمامی نگاره‌های هندی، شمایل ویشنو را در قالب مردی جوان، با رنگ آبی (رنگ جاودانگی) و چهار دست نشان می‌دهند. سر و گردنش به تاج و گردنبنده‌ی مزین است و در بعضی از نگاره‌ها هاله‌ای نورانی گرد سرش دیده می‌شود. اشیایی که در دستانش قرار دارند عبارتند از صدف، چرخ، کمان یا گرز و گل نیلوفر هستند (ذکر گو، ۱۳۸۵: ۸۳) که هر کدام سمبل نشانه‌ای از صفات مخصوص ویشنو می‌باشند. در نتیجه، هاله‌ی نور دور سر یونس نبی و ویشنو، تاج روی سر ویشنو و اشیایی که در دست خدای هندی قرار دارند، همه از علائم و نشانه‌های تقدس در این دو نگاره هستند.

۲. برهنگی

نگارگران، در نگاره‌های یونس پیامبر (به‌جز جامع‌التواریخ)، او را برهنه تصویر کرده‌اند. علت برهنگی یونس در این نگاره‌ها، تولد دوباره او و رسیدن به پاکی و رستگاری است. همانند زمانی که انسان از مادرش متولد می‌شود و پاک و بی‌گناه است، نگارگر نیز به همین علت خواسته است با برهنه نشان دادن یونس، پاکی او را نشان دهد. در نگاره‌های هندی نیز برهنگی ویشنو برای نشان دادن رنگ آبی اوست که یکی از علائم خاص این خدای آسمانی می‌باشد. هر کدام از زیورآلاتی که به او آویزان هستند، نشان‌دهنده‌ی صفتی از صفات بیشمار ویشنو است که در بدن برهنه‌ی او بهتر نمایانده شده‌اند. پس می‌توان برهنگی یونس و ویشنو را نمادی از پاکی و تقدس محسوب کرد.

۳. تولد دوباره و تجلی

بر اساس باورهای اسطوره‌ای، ترکیب انسان و ماهی، ارتباط این تصویر را با جهان زیرین و حضور دوباره او به این جهان را نشان می‌دهد. در نگاره‌های یونس و ویشنو نیز می‌توان بیرون آمدن آنها از دهان ماهی را نشانه و علامتی از حضور در این دنیا تداعی کرد. زندانی شدن یونس در خلوتگاه شکم ماهی، به معنای رازآموزی است، بدین معنا که یونس

اینکه بتواند خلاء فضای نگاره را پُر کند، از گیاهان استفاده کرده است (پایدارفرد و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۴). در نگاره‌های هندی، ظهور نیلوفر از آب‌های اولیه که عاری از هر گونه آلودگی بوده، نشانه‌ی خلوص، پاکی و نیروی بالقوه ستوه^{۲۲} است که از درون آن قوه‌ی مقدس حیات^{۲۳} و همچنین گلبرگ‌های دانش و معرفت^{۲۴} ظهور می‌کند (ذکرگو، ۱۳۷۳: ۸۹). در تصویر (۹) می‌بینیم که تنها چند گلبرگ از لایه‌های متعدد گل نیلوفر شکفته و ظاهر است و بقیه گلبرگ‌ها یکدیگر را استتار کرده‌اند. این نشانه‌ی حقیقت ادوار متعدد آینده است که همواره بخشی از حقیقت به مرحله‌ی شکوفایی می‌رسد و هستی باردار غنچه‌هایی از حقایق در مراتب گوناگون است که در مواقع مناسب شکفته خواهند شد (همان، ۹۰).

۶. ماهی

ماهی به عنوان نمادی دینی، با بسیاری از ایزدان در اساطیر باستان، همراه بوده است. ماهی به‌طور کلی نماد حاصلخیزی و باروری بوده و در آغاز با مادر-الهی همراه بود (هال، ۱۳۸۰: ۱۰۰). پیوستگی میان «آب» و «ماهی» سبب شده که ماهی از همان ابتدای تاریخ بشر، نمادی مقدس به‌شمار آید. هنرمندان، تقدس آب را با نماد ماهی بر کوزه‌ها و جام‌های سفالین نقش می‌زدند، نقشی که یادآور روزی و برکت است (نامورمطلق، ۱۳۹۴: ۳۱۰). در باورهای قدیمی و اساطیری نخستین، ماهی از اقیانوس مقداری گل بیرون آورد که زمین با آن شکل گرفت و نیز سمبل شروع و آغاز است، آن را بر پشت خود قرار داد که نشانه و مظهر نگهداری و محافظت است. مردمانی را که از سیل و طوفان جان سالم به‌در برده بودند راهنمایی کرد و نیز آدمیان را از دنیای زیرین به بالا هدایت کرد (جانب، ۱۳۷۰: ۱۳۲). حضور ماهی در نگاره‌های اسلامی، پیوستگی نمادهای فرهنگی غیر عرب را با نماد ماهی در قرآن نشان می‌دهد. همراهی ماهیان کوچکتر در اطراف ماهی بزرگ که یونس از دهانش در حال بیرون آمدن است، نمادی از تقدس و معنویت است که در تمامی نگاره‌های اسلامی دیده می‌شود. در قرآن به حضرت یونس لقب «ذوالنون» یعنی صاحب ماهی داده شده است. همچنین، «ماهی که در زبان لاتین Piscis و در زبان سنسکریت Pisko و در زبان انگلیسی Fish نامیده می‌شود، در زبان سومری به‌صورت Pish به‌معنای ماهی بزرگ به کار می‌رود که با Vish در واژه Vishnu در ارتباط است» (مختاریان و صرامی، ۱۳۶۳: ۷۳). در نگاره‌های هندی نیز، ماهی معانی اسطوره‌ای ارتباط با خدایان و معنویت را دارد. زندانی شدن یونس در خلوتگاه شکم ماهی، به معنای رازآموزی است، بدین معنا که یونس با مرگ از حیات کمابیش نفسانی، در حیات سراسر روحانی، ولادت می‌یابد (فوجه‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۶۵).

۷. فرشته و دیو (خیر و شر)

فرشتگان پیام‌آوران بالدار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط ایجاد می‌کنند (هال، ۱۳۸۳: ۲۶۰). بسیاری از نمادها و کنایات مربوط به زندگی روحانی و بیش از هر چیز مربوط به قدرت هوش، با تصاویر «پرواز» و «بال» پیوند دارند. در ریگ ودا آمده است: هوش سریع‌ترین پرنده است و پاناونیمسبره‌مانا می‌گوید: «کسی که می‌فهمد بال دارد» (الیاده، ۱۳۷۴: ۱۰۸). در فرهنگ اسلامی نیز فرشتگان دسته‌ای از مخلوقات هستند که

هر گروه از آنان طبق برنامه و نظم خاص به انجام وظایفی مشغول است. آنها با تشکیل ملکوت آسمانی خداوند به منزله‌ی بندگانی هستند که او امر خدا را در زمین اجرا می‌کنند (کامرانی، ۱۳۸۵: ۵۴). حضور این موجودات در نگاره‌های اسلامی، نمادی از خیر و نیکی و پیوند زمین و آسمان است. در نگاره‌های حضرت یونس نیز، حضور فرشته‌ای که به نشانه‌ی کمک و ارسال پیام خداوند، دستان پیامبر را گرفته، نمادی از خیر و نیکی است. فرشتگان بسیارند اما مشهورترین‌شان چهار ملک با نام‌های «جبرئیل»، «اسرافیل»، «میکائیل» و «عزرائیل»، مقرب خدا هستند. «جبرئیل» که در اصل کلمه‌ای عبری و به معنی «مرد خدا» یا «قوت خدا» است، امین وحی بوده و به نام‌های روح‌الامین، روح‌القدس، طاووس‌الملائکه و... معروف است. برای او شش بال ذکر کرده‌اند که هر کدام خود به صدبال دیگر منتهی می‌شود. چهره‌ی جبرئیل سپید مایل به گندمگون تصور شده است با عمامه‌ای سفید بر سر (آن‌طور که در عجایب المخلوقات قزوینی آمده). این نام سه‌بار در قرآن آمده است (سوره بقره، آیات ۹۷ و ۹۸ و سوره تحریم، آیه ۴) (کامرانی، ۱۳۸۵: ۵۴).

درباورهای باستانی، سلسله مراتب آسمانی توسط خدایان آسمانی ترتیب یافته‌اند. سه خدای اصلی هندوان یعنی «برهما، ویشنو و شیوا» صفات فرشتگان را دارند، مثلاً «ویشنو» خدای نگهدارنده و نیروی اتصال اجزاء عالم و محافظ کائنات است. «برهما» خدای آفرینش و «شیوا» خدای نابود کننده است. «ویشنو» نیروی واسط میان زمین و آسمان و مجرای نزول نعمات نیز می‌باشد. صفات خدایان سه گانه هند، با بسیاری از وظائف فرشتگان در ادیان الهی قابل انطباق است. اگر دورتر رویم در تمدن‌های بین‌النهرین، خدایان آسمانی چون «آنو»^{۲۵}، «انلیل»^{۲۶}، «آ»^{۲۷} و... حاوی بسیاری از این صفات هستند. بسیاری از اشکال و تصاویر، بعدها در فرشتگان دیده می‌شود، مانند هاله‌های مقدس یا آتش‌های طلایی دور سر و بال و گردونه که می‌توان آنها را تا تمدن‌های بین‌النهرین ریشه‌یابی نمود (کامرانی، ۱۳۸۵: ۵۶).

در تمامی نگاره‌های اسلامی و هندی مشاهده می‌کنیم که فرشته به عنوان حامل پیام الهی، حضور دارد. چه به عنوان واسطه بین خدا و انسان (در داستان یونس) یا به صورت خود خدا (در داستان ویشنو). در نگاره‌های هردو تمدن فرشته یا خدا، به نشانه‌های نمادین و مقدس ظاهر شده‌اند که تمامی نشانه‌ها در متون دینی و روایات، کم و بیش ذکر شده است. تمامی نگاره‌های اسلامی فرشته و حی (جبرئیل) را با بال و کلاه تاج‌مانند و ردا و قبا و بدون هاله نور تصویر کرده‌اند. هاله نور یا نور آتش‌نما در نگاره‌های اسلامی دور سر حضرت یونس دیده می‌شود اما در هیچ کدام از نگاره‌های هندی، ویشنو بال ندارد و تقدسش با تاج یا هاله نورانی و اشیاء مقدسی که در دستش قرار دارد (گل نیلوفر، حلقه، کمان و شیپور) نشان داده شده است. در واقع در نگاره‌های هندی، ویشنو را با صفاتی مرکب از خصوصیات فرشته و حضرت یونس در نگاره‌های اسلامی مشاهده می‌کنیم.

یکی از شخصیت‌های قصه‌ها و نگاره‌ها، دیو است که به منزله نماد شر، گناه یا شخصیت‌های مقدس و اسطوره قهرمانی و پهلوانی می‌جنگد و البته همیشه هم به‌دست نمادهای خیر و شخصیت‌های شجاع و مقدس یا

جدول شماره ۱. ویژگی‌های نمادین و تصاویر دو تمدن اسلامی و هندی، ماخذ: نگارندگان.

نگاره‌های هندی	نگاره‌های اسلامی
انسان-ماهی	انسان-ماهی
شمایل ویشنو	شمایل یونس(ع)
برهنگی-تجلی	برهنگی - تولد دوباره
تقدس	تقدس
آب، گیاهان، هاله نور و تاج، اشیای در دست ویشنو، دیو	آب و ماهی‌ها هاله نور فرشته گیاهان

رنگ‌های روحانی (سبز، طلایی و آبی)، حالتی مقدس پیدا کرده و هیچ نمادی از شر دیده نمی‌شود. در این نگاره‌ها بهتر است بگوئیم فرشته نمادی از نجات یونس و ماهی نمادی از اسارت می‌تواند باشد که یونس از آن رهایی یافته است.

تصاویر مربوط به دو تمدن، به همراه ویژگی‌های نمادین آنها، همچنین برای دست‌یابی بهتر و موثرتر موضوع، جهت ایجاد امکان مقایسه در جدول شماره ۱ (۱) در کنار هم قرار گرفته است.

لطیف کشته می‌شود. تصویر دیو در ذهن ما چیزی نیست جز موجودی قوی و خشن با دندانهای تیز و خون‌آلود و پنجه‌های تیز و سری با شاخ‌های درنده و پیکری چرکین و آلوده (پاکزاد، ۱۳۹۰: ۷). تمامی نگاره‌های ویشنو حاوی دیوهایی با شاخ و چشمانی خون‌آلودند که یا در حال نبرد با ویشنو هستند یا توسط او نابود شده‌اند. در واقع در نگاره‌های هندی، تقابل خیر و شر را مشاهده می‌کنیم که نمادی از نیکی و بدی هستند. در نگاره‌های اسلامی، اما، فضای نگاره با وجود فرشته و استفاده از

نتیجه‌گیری

در راستای رسیدن به هدف پژوهش، با بررسی نگاره‌های یونس(ع) و ویشنو، این نتیجه حاصل شد که شمایل یونس(ع) و ویشنو در ترکیب با ماهی، تأثیرات نقوش اساطیری از انسان-ماهی را نشان می‌دهد اما معانی متفاوتی از این تصویر در دو تمدن اسلامی و هندی دریافت می‌شود. ویشنو در آئین هندو یک خدای آسمانی است و همانطور که می‌دانیم خدایان باید در قالب چیز دیگری تجلی یابند، پس تجلی ویشنو به شکل انسان-ماهی یا بهتر است بگوییم خدا-ماهی که تأثیر مستقیم ادیان اساطیری را نشان می‌دهد، کاملاً منطقی می‌نماید. زیرا ویشنو یک خداست و در ادیان اساطیری، خدایان به شکل موجودات ترکیبی، مورد پرستش قرار می‌گرفتند. همچنین در متون مقدس هندو، به شمایل ویشنو و تجلی او به‌طور مستقیم اشاره شده است. اما تصویر انسان-ماهی در نگاره‌های اسلامی، انسانی را که پیامبر خداست در ترکیب با ماهی نشان می‌دهد و این بی‌سابقه است. زیرا در قرآن هیچ اشاره‌ای به این موجود ترکیبی و نشانه‌های خاصی برای یونس(ع) تعریف و مشخص نشده است، بنابراین نگارگر براساس نگاره اساطیری که در ادیان غیر عرب وجود داشته، شمایل یونس پیامبر را با ماهی ترکیب کرده است تا هیبتی خداگونه و مقدس به او داده باشد. برای رسیدن به پاسخ سوالات پژوهش، نتایج زیر قابل مطرح کردن است:

تصویر انسان-ماهی در نگاره‌های یونس و ویشنو از لحاظ صورت مشابه و از لحاظ معنا متفاوتند.

یونس یک انسان و ویشنو یکی از خدایان اساطیری است و ترکیب هردوی آنها با تصویر ماهی، برای نشان دادن تقدس‌شان بوده است. یکی از علل استفاده از تصویر ماهی در ترکیب با یونس و ویشنو، اشاره‌ی متون مقدس هندو و قرآن به ارتباط آنها با ماهی است. نگاره‌های هردو تمدن، ادامه‌ی این نقشمایه را در اساطیر نشان می‌دهند.

پی‌نوشت‌ها

1. Dagon.
2. Kulullu.
3. Enki.
۴. لفظ اوتار (Avatar) از لحاظ لغوی به معنی نزول و هیوط است. این واژه در فرهنگ دینی هندو به مفهوم تجلی و تولد مجدد خداوند به منظور ارتباط، هدایت و نجات بندگان از ضلالت نیز آمده است. در علم‌الاساطیر متأخر هندو «اوتار» اسم خاص است و به تجلیات ویشنو در زمین اطلاق می‌شود (ذکرگو، ۱۳۷۷: ۹۶).

5. Avatar.
6. Matsya.
7. Kurma.
8. Varaha.
9. Nara Simha.
10. Vamana.
11. Parasu Rama.
12. Ramachandra.
13. Budha.
14. Kalki.
15. Hayagriva.

۱۶. لفظ مانو Manu با الفاظی چون Manusaya و Manusa و

هر دو با لفظ انگلیسی Man به معنای انسان هم‌ریشه است و مانو اولین انسان بوده و از عهد ریگ‌ودا (۱۲۰۰ ق م) با عنوان ابوالبشر از او یا شده است.

۱۷. هر کالپا (دوره جهانی) به چهارده دوره منوی که به آن Manvantaras گفته‌اند تقسیم می‌شود. هر منوانتار معادل ۷۱ مهاییوگا است و هر مهاییوگا یک دوره کامل اساطیری است. هر دوره منوی معادل ۳۰۶۷۲۰۰۰ سال زمینی می‌باشد.

18. Ea.	19. Oannes.
20. Waddel.	21. Pos-eidon.
22. sattva.	23. Dharmā.
24. Jnana.	25. Anu.
26. Enlil.	27. Sin.

فهرست منابع فارسی

- قرآن کریم.
- احمدی، بابک (۱۳۸۸)، *از نشانه‌های تصویری تا متن*. چاپ هشتم، تهران، نشر مرکز.
- افشاری، مرتضی؛ آیت‌اللهی، حبیب‌الله و رجیبی، محمدعلی (۱۳۸۹)، بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی. *دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی*، شماره ۱۳، پاییز و زمستان، صص ۵۴-۳۷، افشاری فرکی، مرتضی، آیت‌اللهی، حبیب‌الله و رجیبی، محمدعلی. (۱۳۸۹). بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی. *مطالعات هنر اسلامی*، ۱۳(۷)، ۳۷-۵۴. Doi: .
- <https://sid.ir/paper/136849/fa>
- ایاده، میرچا، (۱۳۷۴)، *اسطوره، رویا، راز*. ترجمه رویا منجم، تهران، انتشارات فکر روز.
- بلک، جرمی و گرین، آنتونی (۱۳۸۵)، *فرهنگنامه خدایان، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان*. ترجمه پیمان متین، تهران، امیرکبیر.
- پاکزاد، زهرا (۱۳۹۰)، نقش دیوان و موجودات اهریمنی در نگاره‌های شاهنامه رشید، *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. سال ۷، شماره ۲۲، بهار.
- پایدارفرد، آرزو؛ محمدزاده، مهدی و بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۷)، تحلیل یادگفت‌مان قرآنی دو نگاره یوسف در زندان و حضرت یونس و ماهی از فالنامه شاه تهماسبی. *باغ نظر*، ۱۵(۶۹)، ۳۸-۲۹. Doi: .
- <https://sid.ir/paper/514719/fa>
- پرادا، ایدت (۱۳۸۳)، *هنر ایران باستان*. ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- جابز، گرتروود (۱۳۷۰)، *سمبل‌ها*. محمدرضا بقاپور، نشر مترجم، تهران.
- جلالی نائینی، محمدرضا (۱۳۶۷)، *گزیده ریگ‌ودا (تحقیق و ترجمه)*. چ دوم، تهران، نقره.
- جواهری، فائزه و محمدزاده، مهدی (۱۳۹۶)، شمایل‌شناسی پیکره آدم(ع) در نگاره‌های سجده فرشتگان، *جلوه هنر*، سال نهم، شماره ۳ (پیاپی ۱۸)، پاییز و زمستان، صص ۱۰۶-۹۷. Doi: 10.22051/jjh.2017.7610.1034.
- ذکرگو، امیرحسین (۱۳۷۷)، *اسرار اساطیر هند (خدایان ودایی)*. انتشارات فکر روز.
- شایگان، داریوش (۱۳۸۹)، *ادیان و مکتبهای فلسفی هند*. ج ۱، چاپ هفتم، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- شوالیه، ژان و آلن گربران (۱۳۸۸)، *فرهنگ نمادها*. ترجمه سودابه

- هال، جیمز، (۱۳۸۳)، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

فهرست منابع لاتین

- Waddel, L.A, 1976, *The indo-sumerian seals Deciphered*.
Delhi: sailani Prakashan.
- http://warfare.ga/Persia/14/Jami_al-Tawarikh-1305-14.htm
- <https://www.oxcis.ac.uk/>
- <http://www.sosyalarastirmalar.com>
- <https://collections.dma.org>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/falname>
- <https://www.google.com/@tasvirsanatlari.hz.+yunus+4+buyuk+mektan>
- <https://www.wired.com/>
- <https://mythologymatters.wordpress.com/>
- <https://gramho.com/explore-hashtag>
- <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/>
- <https://digitalcollections.nypl.org/>
- http://warfare.ga/Persia/14/Jami_al-Tawarikh-1305-14.htm
- <https://www.ancient-origins.net/>
- <https://www.flickr.com/photos/thesandiegomuseumofart-collection/>
- <https://www.pinterest.com/pin/854206254315161326/>

فضائی، ۵جلد، چ سوم، تهران، جیحون.
- صبحی، منیژه (۱۳۸۴)، طبیعت آب و باد و خاک و آتش در مقالات اولین هم‌اندیشی هنر و عناصر طبیعت (آب-خاک-هوا و آتش)، فرهنگستان هنر.

- قوجهزاده، علیرضا؛ نیکویی، مژگان؛ خدادادی مهابادی، معصومه و کااوند قلعه‌نویی، فاطمه (۱۳۹۹)، تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری. نشریه علمی-پژوهشی مطالعات هنر/اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۳۶، فصل زمستان، صص ۲۷۸-۲۵۹. Doi:org/10.22034/ias.2020.104408.

- کامرانی، بهنام (۱۳۸۵)، تبارشناسی فرشته در نقاشی ایران. کتاب ماه هنر، مرداد و شهریور، صص ۵۲-۶۴.

- لینگز، مارتین (۱۳۷۴)، نماد آب در قرآن. ترجمه سید رحیم موسوی‌نیا، فصلنامه هنر، ۲۸، صص ۵۲-۶۴. <http://noo.rs/rnBsX>

- مختاریان، بهار و صرامی، عارفه (۱۳۶۳)، تحلیل ساختاری دوگانگی نماد دو ماهی، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره ۴، شماره ۲۰، پاییز و زمستان. Doi:org/10.22059/ijar.2014.55496.

- مختاریان، بهار (۱۳۹۰)، اهمیت آیکونوگرافی و آیکونولوژی در دین‌پژوهی؛ آیکونولوژی یونس و ماهی، فصلنامه هنر، سال اول، شماره ۱، زمستان.

- مصباح، بینا، هزبری نویری، علیرضا، طاووسی، محمود، و اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۲). مطالعه تحلیلی- اسطوره شناختی تصاویر سه ایزدبانو ماهی، گیاهان و آب در ایران (۱۵۰۰ تا ۳۲۰۰ قبل از میلاد). نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، ۱۲(۶)، ۷۷-۹۲. SID. <https://sid.ir/paper/481072/fa>.

- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۴)، فرهنگ مصور نمادهای ایرانی، تهران، نشر شهر.

Vishnu, Hindu deities (Brahma, Vishnu, and Shiva) controversially contain an image of man-fish. This research examined this image comparatively. Vishnu is a heavenly God in the Hindu religion and, as we know, gods must emanate as something else. So the emanation of Vishnu seems completely reasonable in the form of man-fish or better to say that God-fish, which has a direct influence of mythological religions because Vishnu is a God. In mythological religions, gods are worshiped as the hybrid creatures. Also, in the Hindu scriptures, the image of Vishnu and his emanation are mentioned directly, but the image of man-fish in Islamic paintings shows a man who is God's prophet combined with a fish. This is un-

precedented. This is because there are no references and definitions for these hybrid creatures and special signs for Yunus in the Quran. So, the painter has combined the image of Yunus the prophet with a fish based on the mythological image in non-Arab religions to give God-like and holy awe to him.

- A reason to use the image of fish in coalescence with Yunus and Vishnu is the reference to the Hindu scriptures and the Quran and their connection with fish.

Keywords

Mythology, man-fish, Koran, Yunus (pbuh), Vishnu.

A comparative study on the images of man-fish in paintings with the story of Prophet Yunus in the Qur'an and the first manifestation of Vishnu in the Hindu religion.

Nafiseh Mirzapour¹, Khashayar Ghazizadeh^{*2}, Morteza Afshari³

¹ PhD in Analytical and Comparative History of Islamic Art, . Faculty of Arts, Shahed University, Tehran, Iran.

² Associate Professor, Islamic Art department. Faculty of Arts, Shahed University.

³ Associate Professor, Islamic Art department. Faculty of Arts, Shahed University, Tehran, Iran.

(Received: 2023-03-25, Accepted: 2023-08-16)

Many symbolic images and motifs are present in the myths of different nations. These symbolic motifs later entered the religious arts. Many painters have depicted these stories and their examinations could help represent the concepts and inner meanings of religion. This paper considers the story of Yunus in the Quran and Indian story of the first appearance of Vishnu, the protector, in Hindu religions. In this study, first, the history of the man-fish myth was studied and after that a short story of Prophet Yunus was given in the Quran along with the first emanation of Vishnu. Based on symbolic elements, the works of Islamic and Indian paintings related to these texts will be examined. The motif of "man-fish" in Mesopotamia mythology and other cultures of the world are existent from thousands of years ago. In Assyrian and Babylonian mythology, there was a God whose upper body was a man and lower body was like a fish. The followers of Enki, God of fresh waters in the Sumerian civilization, who later became Ea in the Babylonian civilization, are depicted in this way. Kolulu" is also the name the Assyrians chose for this half-human half-fish creature, and this creature was one of Enki's supporters. Many of these stories have been existed orally or written, and if they were lost in a civilization, they were found again in the story of Yunus. We can observe that the painters have depicted the story of Yunus, which was associated with fish and water in relation to mythological images of man-fish in the Islamic illustrations of the stories in the Quran. The mentioned items are very similar to the pictures of Yunus and Vishnu, which have been investigated many times. Examples of this coalescence can be seen in the pictures

obtained as illustrated versions in various religions of the world, including Islam and Hinduism. This research identifies and introduces the symbols and signs used in these works to interpret and achieve multiple layers of their meanings. To achieve this aim, the author tried answering these questions: 1. what are the similarities and differences between the pictures of Yunus and Vishnu? 2. What is the reason for using the image of man-fish in Islamic and Indian civilizations? The method in this study is descriptive-analytical with a comparative and analytically quantitative approach. This paper studies comparatively Islamic and Indian paintings related to the story of Yunus in the Quran and the first emanation of Vishnu in the Hindu religion (from 14th to 18th AD., from 8th to 12th AH.). These involve five pictures of Islamic art and five pictures of Indian art. To access the research references, library, electronic and image view have been used. To achieve the assumed result, it will be tried matching the structure of Islamic and Indian images according to the aim of this study. The results obtained from the comparison of the images will lead to the discovery of hidden layers of meaning to using a common image in two civilizations and cultures. Investigations have shown that the images of Yunus and Vishnu along with fish show the effects of mythological motifs of man-fish, but different meanings of this image are received in Islamic and Indian civilizations. Examples of this coalescence can be seen in the pictures obtained in the form of illustrated versions in various religions of the world, including Islam and Hinduism. Both the pictures related to the story of Prophet Yunus in the Quran and pictures of the story of the first avatar

Citation: Mirzapour, N., GHazizadeh, K., & Afshari, M. (2024). A comparative study of the role of man-fish in the illustrations of the story of Jonah in the Quran and the first manifestation of Vishnu in the Hindu religion. *Rahpooye Honar-Ha-Ye Tajassomi*, (7)3, 25-35. doi: 10.22034/ra.2024.1973678.1318

*Corresponding Author: Tel: (+98-21) 51212501, E-mail: ghazizadeh@shahed.ac.ir